

Hikmet Yurdu, Yıl: 6, C: 6, Sayı: 12, Temmuz – Aralık 2013/2, ss. 407 - 418

Cemaleddin Afgani*

İbrahim Alaeddin ve Diğerleri

Sadeleştiren: Yrd. Doç. Dr. Ali Duman

Giriş

Cemaleddin Afgani, İslam aleminde belki son yüzyılın üzerinde en fazla konuşulup yazılan şahsiyetlerinden biridir. Dramatik ve bir o kadar da ilginç hayat hikayesi, sahip olduğu fikirler daima çeşitli akademik gündemlerde yer almış ve yer almaktadır. Bu cümleden olarak 1927 yılında yayınlanan ve Resimli Gazete'nin Büyük Adamlar Serisi'nin ilk kitabı olarak neşr edilmiş olan Cemaleddin Afgani adlı küçük hacimli çalışma da, bu türden gayretlerden biri olarak görülebilir. Cemaleddin Afgani üzerinde çalışan bir akademisyen olarak bu küçük yayının ilim alemine katkı yapabileceğini düşündüğümünden sadeleştirilmeyi uygun gördüm.

Tam Metin

Şeyh Muhammed Cemaleddin

Şeyh Muhammed Cemaleddin Afgani hicri 1254 senesinde doğmuştur. Doğum yeri hakkında çeşitli görüşler vardır. Bir rivayette kendisi Hemedan yakınlarında Esedabad kasabasında doğmuştur. İkinci rivayete göre de doğum yeri, Afganistan'da Kabil yakınlarında Güner bölgesindeki Esedabad mevkidir. Bu konu, merhumun vefatından sonra değil, hali hayatında da çeşitli dedikodulara sebep olmuştur. Kendisi, tanıdıklarına daima "hiçbir milliyete gereksiz yere bağlanmaya ihtiyacı olmadığını ve Afganlı olduğunu" söylemiştir. Buna mukabil Esedabad'da doğduğunu ileri sürenler de Seyyid

* Sadeleştirmesini yaptığımız "Cemaleddin Afgani" isimli bu yazı, İbrahim Alaeddin Bey başkanlığında bir grup ilim adamı tarafından hazırlanan **Büyük Adamlar Serisi** isimli dizi yazılardan biridir. Yazı Cilt:1 Forma 23 numarasıyla, 1927 yılında İstanbul Sebat matbaasında ayrı basım olarak yayınlanmış ve Resimli Gazete tarafından neşredilmiştir. Yazının kapak sayfasının arkasındaki sayfada "**Büyük Adamlar Serisi**" başlığı yer alır. Onun altında: "*İbrahim Alaeddin Beyin riyaseti altında güzide bir hey'et-i ilmiyye tarafından vücudada getirilmiştir*" yazmakta ve onun altında da "*Cemaleddin Afgani*" ana başlığı bulunmaktadır. Sayfanın en altında da "*Resimli Gazete tarafından neşr olunmuştur*" yazısı ile İstanbul Sebat Matbaası 1927 yazıları görülmektedir. Bu kapak sayfasının ardından gelen sayfada şu not bulunmaktadır: "*Büyük Türk İnkılabı, bütün şarklılara uyanmak ve yükselub medenileşmek hususunda büyük bir feyz verirken macera-yı hatıranı ve me-saisi hatırlanması lazım gelen bir şahsiyet vardır ki o da merhum Cemaleddin Afgani'dir. Asyanın ortasında doğan dünyanın her tarafında ismi duyulan bu nadire-i hilkat, şarkta yeni yeni uyanan intibah hareketlerini bundan yarım asır evvel körüklemek azmiyle harekete geçerse ve İstanbul'da fani hayta gözlerini kapatıncaya kadar bu müca-hedesinden vaz geçmemiştir*". Bu yazıdan sonra asıl metin başlamaktadır.

Cemaleddin'in o zaman ki baskıcı İran hükümetinin zalim uygulamalarından dolayı Afgan milliyetine geçtiğini söylerler. Bu iki rivayeti kaydettikten sonra, Cemaleddin'in İranlı veya Afganlı olmasının değil, hayatındaki harikulade hadiselerin bizi ilgilendirdiğini söylemeliyiz. İranlılarla Afganlıları bu zatın milliyeti bir hayli ilgilendirdiği için olacak, İran gazeteleri kendisini Cemaleddin Esedabadi diye lakaplandırmaktadırlar. Şeyh Cemaleddin'in babası Seyyid Safder isimli bir zattı. Kendisi, nesebi oldukça meşhur olan Seyyid Ali et- Tirmizi'ye ve bu vasıta ile Seyyid Hasan ibn Ebi Talebe'ye ulaştığı için seyyidlerdendir.

Seyyid Cemaleddin'in babası, memleketinde mahalli bir bağımsızlığa ve emirliğe sahipken daha sonra Afganistan eski emiri Dost Muhammed Han bu bağımsızlığı elinden almış ve Cemaleddin ile babası ve amcalarının Kabil'e nakledilmesini emreylemiştir ki, Cemaleddin henüz yedi yaşında iken yani hicri 1261 yılında babasına eşlik ederek Kabil'e gelmiştir.

Seyyid Cemaleddin, Kabil'de sekiz yaşında iken eğitim hayatına başladı ve on sekiz yaşına varıncaya kadar Afganistan'da bulundu. Bu müddet zarfında: sarf ve nahiv, mantık, meani, beyan, riyazet, tıp, tarih gibi ilimlerin yanında tefsir, hadis, fıkıh, usul-ı fıkıh, kelam, tasavvuf gibi dini ilimleri de tahsil etti.

Bu derslerde öğretmenleri Afganistan'ın ileri gelen alimleriydi ki, bunlardan biri de Mahir ibn Ali adlı alimdir. Bu derslerden sonra Cemaleddin meşhur İslam kitaplarını da okudu. Cemaleddin'in incelemeleri en fazla felsefe ve ilahiyat ilimleri hakkında olmuştur.

Cemaleddin on sekiz yaşında Kabil'de ilim tahsilini tamamladıktan sonra hicri 1272 tarihinde Hindistan'a gitmek üzere Kabil'den ve Afganistan'dan ayrılmış, Hindistan'da kaldığı bir sene zarfında bir taraftan kendi araştırmalarına devam ettiği gibi diğer taraftan da Avrupa usulünde matematik ve hukuk ilimlerini tahsil etmiştir.

Hindistan'a geldiğinden bir sene sonra yani hicri 1273 senesinde hac farızasını eda etmek niyetiyle Hicaz bölgesine hareket etmişti¹.

Hac vazifesini eda ettikten sonra seyahati bir seneye yakın bir müddet devam etmiştir. Cemaleddin bu bir sene de yalnız haccetmekle kalmayarak güzergâhına denk

¹ Şeyh bu zamanlarını "gayet zayıf bünye olduğum halde nafileler ve müstehaplara kadar bütün dini görevlere fazlasıyla riayet ettiğim zamanlar" diye nakletmiştir.

eden memleketlerdeki Müslüman milletlerin ahlak ve adetleri hakkında pek derin incelemelerde bulunmuştu.

Ondan sonra Cemaleddin, yine memleketi olan Afganistan'a geri dönmüş. O sırada Emir Dost Muhammed Han, Herat'ı zapt etmek için muhasara ediyor ve Cemaleddin de onunla beraber bulunuyordu.

Cemaleddin bütün bu muhasarada, şehrin zaptına ve emir Dost Muhammed Han'ın vefatına kadar beraber bulundu. Seyyid Cemaleddin o esnada emir Ali Han'ın kardeşi Muhammed-i A'zam Han ile beraber bulunuyordu. Sonradan Muhammed-i A'zam Han başkanlığa geçince maiyetinde bulunan Cemaleddin'in konumunu yükseltti ve hatta kendisine danışman atadı.

Bu müddet zarfında Afganistan'da iç ve dış savaşlar devam ediyordu. Bütün bu olaylar esnasında şeyh Cemaleddin, Kabil'de kalmıştı. Fakat emir Şir Ali Han, aşiretine saygıdan ve genel kamuoyunun aleyhine çevrilmesinden korktuğu için kendisine dokunamadı. Bununla beraber şeyh Afganistan'dan ayrılmayı uygun buldu. Bunun için bir daha hacca gitmek için izin isteyince önceki emir Muhammed A'zam Han'la görüşmesi için İran'dan geçmemek şartıyla kendisine izin verildi.

Bir rivayete göre bu sırada bir aralık Cemaleddin, Rus hududuna girerek Ruslara Afganistan içinde bulduğu durum hakkında günlük gazete vermeyi vaat etmiş ve bu talebi Ruslar tarafından kabul görmüştü.

Cemaleddin düzenli olarak gazeteleri veriyor ve Ruslardan, belirli bir ücret alabiliyordu. Sonunda bir gün haberlerin hep gerçek dışı olduğu anlaşılınca o bölgeden ayrılmaya mecbur olmuştur.

Şeyh Cemaleddin, hicri 1285 senesinde Afganistan'dan ayrılarak Hindistan üzerinden yola çıktı. Hindistan'a geldiği zaman Hint hükümeti, Hintli alimleri kendisiyle görüş alış-verişi ve bir araya gelmekten men etti.

Cemaleddin'in bu defa Hindistan'daki ikameti bir ayı geçmiştir. Hint sahillerinden bir gemiye binerek Süveyş'e ve bu deniz seyahatinden sonra Mısır'a geldi. Mısır'da ki bu ikameti ancak kırk günü bulur.

Bu müddet zarfında el-Ezher üniversitesiyle tanıştı. Bu üniversitede eğitim gören Suriyeli öğrenciler kendisine büyük hürmet ve eğilim gösterdiler ve derhal evinde toplanarak kendilerine Şerhü'l-İzhar okumasını şeyhten rica ettiler. Cemaleddin ricalarını

kabul etti ve kendi evinde birkaç ders verdikten sonra, hacca gitmekten vaz geçerek İstanbul'a gitmek üzere Mısır'dan ayrıldı.

1287'de İstanbul'a geldiği zaman İstanbul, şöhreti bütün İslam dünyasını yayılmış olan bu zatı büyük bir memnuniyetle karşıladı. İstanbul'a ulaşmasından birkaç gün sonra Sadrazam Ali Paşa ile görüştü. Ali Paşa, Cemaleddin'in fazilet ve zekâsını takdir eden ve ona saygı duyan biri olduğu gibi bütün diğer hükümet adamları da kendisine karşı bir gönül hoşluğu hissettiler. Namı bütün ilim ve edebiyat merkezlerinde dolaştı. O zaman şeyh, yine bol bir Afgan cübbesi giyiyor, büyük bir Afgan sarığı sarıyor, pek büyük meclislerde böyle bu kıyafetini değiştirmiyordu.

Cemaleddin bundan sonra Eğitim Meclisi (Meclis-i Mearif) üyeliğine atanmıştır. Aynı zamanda Sultan Ahmed, Ayasofya gibi büyük camilerde dini ve ictimai vaazlar veriyordu.

1287 senesi ramazanında Darü'l-Fünûn müdürü Tahsin Efendi'nin, Darü'l-Fünûn'da bir konferans vermesi teklifine karşı şeyh Cemaleddin Türkçe'si zayıf olduğunu bildirerek özür beyan etmişti. Fakat Tahsin Hoca Efendi'nin ısrarı Cemaleddin'e bu konferansı kabul ettirdi. Daha bu konferansı vermeden içerdiği konuları yazarak Mearif Nazırı (Eğitim Bakanı) Saffet Paşa'ya takdim etti.

Konferansın konusu gerek nezaret (bakanlık) ve gerek eğitim meclisi (meclis-i mearif) tarafından fazlasıyla onay görmüştü.

Konferans günü Darü'l-Fünun salonu devlet adamları, alimler, basın temsilcileri, halktan oluşan dinleyiciler ile hınca hınç dolmuştu. Herkes, bu meşhur İslam âlimini görmek ve sözlerini dinlemek istiyordu. Yalnız o zamanın şeyhülislamı Hasan Fehmi Efendi, Cemaleddin'in aleyhtarıydı. Zavallı adam Cemaleddin'in şöhretini görerek "belki şeyhülislamlığı elimden alır" diye korkmuş ve kendisine rakip görmeye başlamıştı.

Onun için Cemaleddin kürsüye çıktığı zaman şeyhülislam efendi en küçük bir hatayı bulabilmek ümidiyle teyakkuz halinde dinliyordu.

Cemaleddin bu konferansında insan yaşamını canlı bir bedene benzetiyor ve bütün sanatları birer organ olarak gösteriyordu. Cisim ve ruhtan bahsederek söz nübüvvet (peygamberlik) ile hikmet arasındaki farka gelince peygamberlik Allah vergisidir, çalışarak kazanılmaz. Allah risaletini kullarından dilediğine tahsis eder ve Allah peygamberlerini nasıl göndereceğini pekiyi bilir dedi. "Fakat hikmet, fikir ve bilgileri incelemekle elde edilebilir" dedikten sonra nebi (Peygamber) ile hâkim (düşünür/filozof) arasında

şöyle bir fark gösterdi: “Nebi hatadan masumdur. Fakat hâkim hata edebilir. Nübüvvetle ilgili hükümler ilmi ilahi üzerine kurulu olduğundan bu yolda hiçbir şekilde batıl meydana gelmez ve bununla amel etmek imanın şartlarındandır. Fakat hükemanın (filozofların) görüşlerine gelince: bunlara tabi olmak asla farz değildir. Ancak en değerli ve üstün olanları seçilerek o fikirlere bağlılık söz konusu edilebilir ki, bu izlenilebilecek kısım içinde yegane şart bu görüşlerin ilahi şeriata aykırı olmaması gerekliliğidir.

Cemaleddin’in bu söyledikleri bütün İslam alimlerinin söylediklerine ve yazdıklarına uygundu. Fakat devrin şeyhülislamı şeyh hazretlerini kendisine rakip görmesi sebebiyle onun aleyhinde yürüdü.

“Şeyh Cemaleddin Afgani nübüvveti (Peygamberliği) sanat seviyesine indirdi” dedi ve sözünü ispat etmek için “konferansın konusu sanat ve sınaat / meslekler. Bu konferans içinde peygamberlikten bahsetmek onu da diğer sanatlar sırasına katmaktır” diye yaygara kopardı. Hatta bu konuda Cemaleddin’in aleyhinde ders vekili tarafından da bir makale yazılmıştı.

Bu hadise başka şekillerde de rivayet edilmiştir. Cemaleddin Afgani, sanat ve mesleklerle ilgili konferansını verirken “tembel ve miskin oturacak zaman olmadığını, çalışmak gerektiğini ve çalışma sayesinde her maksat ve hedefe ulaşılabileceğini, hatta peygamberlerin bile çalışmadan, bir iş ile uğraşmadan geri kalmadıklarını” söylemiş. Bu söz şeyhülislam ve taraftarını tarafından “insan çalışmakla peygamber bile olur” biçiminde değiştirilmiş ve bu şekilde Cemaleddin Afgani’nin aleyhine yürünmüştü.

Muhammed Ali Tevfik Bey Resimli Kitap’ın dördüncü numara ve 362. Sayfasında “Bir Bedia-ı Şiar ve Hakikat” başlığıyla yazdığı bir makalede diyor ki: “Merhum Cemaleddin Afgani Darü’l-Fünûn’da öğretmendi. Tahsin Efendi bu dostuyla beraber halkın düşünce ufuklarını eğitmek üzere hizmet etmekte iken beklenmedik bir şekilde felakete uğradı”.

Ali Paşa’nın bakanlık günlerinde bir gün Darü’l-Fünûn’da Cemaleddin Afgani genel bir ders veriyordu. Rahmetli Tahsin hoca da eğitim kürsüsünde meslektaşının yanındaydı. Cemaleddin Afgani dinleyicilere hava ve teneffüsün hayatın temeli olduğunu anlatıyordu. Yazılanları ve açıklamaları tecrübe ile ispat etmek isteyerek bir hava geçiş fanusunun altına bir güvercin koydu. Fanus hava ile dolu olduğundan güvercin doğal olarak çırpınıyor ve uçmak istiyordu. Bunun peşinden fanusun havası boşaltılınca güvercin artık hareketsiz duruyor ve hayat belirtisi göstermiyordu. Her derslikte her gün tekrar edilen bu bilinen denemelerden sonra Cemaleddin Afgani’nin yaptığı açık-

lamalar ve ortaya koyduğu tamamlayıcı değerlendirmeler halk tarafından kötü niyetle yorumlandı. Darü'l-Fünûn kapatıldı”.

Cemaleddin Afgani aleyhine yapılan hücumlar yalnız bununla kalmadı; Sultan Ahmet ve yahut Ayasofya cami şeriflerinden birinde pek çok sevdiği ve takdir ettiği İslam filozofu imam Ebu Hamid Gazali'nin İhyau Ulûmi'd-din kitabında kötü alimler hakkındaki bir hikayeyi nakletmiş, o dönemde İstanbul'da ulema kisvesi altındaki cahillerden müthiş hücumlar görmüştü.

Özetle bu konferans ile o hikayeyi değerlendiren Cemaleddin, zerre kadar şeriat sınırlarını geçmediği / tecavüz etmediği halde kafirlikle suçlandı / tekfir edildi. Bu meseleyi kendisi naklederken: “Onlar, beni tekfir ettiler. Ben de onlara İbn Sina'nın kafirlikle suçlandığı zaman söylediği şu:

كفر جوق من كذاف آسان نبود بالاتر از ایمان نبود

”در دهر جو من یکی و آن هم کافر بس در همه دهریک مسلمان نبود

[Manası şudur: Beni tekfir etmek öyle kolay bir lakırdı değildir. Benim imanım-dan yüksek bir iman yoktur. Dünyada benim gibi olan bir başkasına kafir demeyecekler mi? O halde bütün dünyada Müslüman yok demektir]

Kıtasıyla cevap verdim”. demiştir. Artık bir ip ucu yakaladığını zanneden Şeyhülislam Fehmi Efendi camilerde vaaz veren vaizlere bile Cemaleddin'in böyle “bozuk fikirler” yaymaya uğraştığını genelge olarak bildirdi. Cemaleddin, kendisini savunmak ve söylediklerinin doğru olduğunu bildirmek istedi. Fakat mesele şeyhülislamla muhakeme olunmadan çözülmeyecekti. Bunun üzerine muhakeme talep etti, bu hal, şeyhülislamın sinirlenmesine yol açtı. O zamanın gazeteleri bu anlaşmazlıktan uzun uzadıya bahsetmeye başladılar. Gazetelerden kimisi şeyhülislamın, kimisi Şeyh Cemaleddin'in tarafını tutuyordu.

Mesele son derece büyüdü. O kadar ki, Sadrazamlıktan emir çıkamayınca çözülemedi. Nihayet sadrazam paşa Şeyh Cemaleddin Afgani'yi bu durumun yatışması için birkaç ay İstanbul'dan ayrılması gerektiğini bildirmeye mecbur olmuştu.

Cemaleddin de haklı olduğu halde böyle adeta yenilmiş konumuna düşürülmesine pek çok hiddetlenmiş fakat Sadrazamlığın emrine uymak üzere 1288 senesi Muharrem ayı başlarında Mısır'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştı.

Şeyh Cemaleddin bu defa gezme ve dolaşmak ve güzel manzaralardan yararlanmak amacıyla Mısır'a gidiyordu. Ders ve araştırmayla uğraşmayarak biraz dinlenmek niyetinde idi. Çok fazla kalmaya da niyeti yoktu. Fakat Riyaz Paşa ile görüşünce, paşa kendisini pek ziyade takdir etmiş ve Cemaleddin'e Mısır hükümeti adına aylık bin kuruş maaş bağlamıştı. Bu maaş hiçbir iş karşılığında değildi. Fakat bir müddet ikametden sonra birçok öğrenci etrafına toplandılar ve eğitim halkasından istifade ettiler. Bu öğrencilere yüce ilimlerden Kelam, Nazari, Tabi'i ve Akli Hikmet, astronomi; tasavvuf, Fıkıh Usulü öğretmeye başladı. Kendi evini okul haline getirmiştir. Ders halkasında toplanan ilim ve irfan düşkününü talebelere bu derslerin dışında milli duygular, hür düşünceler, akıl yürütme ve eleştiriler öğretmeyi de unutmadı.

Edip İshak adlı Mısırlı bir yazarın ed-Dürer adıyla yayınladığı bir kitapta Cemaleddin'in bu dönemi hakkında şu şatırlar yazılıdır: Bu sıralarda Mısır gazetelerinde birçok makaleler de yayınlayarak kamu oyunu uyarmaya çalışmıştır. Mazhar bin Vazzah müstear ismi Cemaleddin'indir."

Yine aynı kitabın beyan ettiğine göre Cemaleddin bu sırada Mısır'daki Mason² locasına da girerek üstatlık³ rütbesini kazanmış ve Üstad-ı Azamlığa yükselmiş, maksadına ulaşmak için bu vaziyetten yararlanmıştı.

Şeyh Cemaleddin el-Ezher'e nadiren gider, sohbetlerini ve derslerini çoğunlukla kendi evinde yapardı.

Cemaleddin, bu şekilde öğrencilerine bir taraftan felsefe ve ilahiyat derslerini verirken bir taraftan da yazma, edebiyat ve felsefeye fazlasıyla önem veriyor ve bu hususta teşviklerde bulunuyordu. O zaman Mısır'da doğru düzgün ve temiz bir üslup ile yazı yazan hemen yok gibi idi. Yazarlar parmakla gösterilir derecede sınırlıydı. Bunlar da Abdullah Paşa, Fikri, Hayri Paşa, Muhammed Paşa, Seyyid Ahmed ve Mustafa Paşa Vehbi'den ibaretti ki bazıları edebi vurgulu ve düzgün mektup yazar bazıları da dini ahlaki ve kısmen edebi kitaplar telif ederlerdi. İşte bu edebiyatçı yokluğu esnasında Cemaleddin'in gayretiyle Mısır da edipler ve yazarlar göründü.

Merhum şeyh Muhammed Abduh diyor ki: "On seneden beri Mısır'ın bütün yazar ve yetişkinleri arasında eskilerden kalmış kimse görmüyoruz. Mısır'ın genç fakat

² Masonluk hakkında geniş bilgi için bkz. Azmi Özcan, "Masonluk", *DİA*, 28.95-99.

³ Masonlukta 4. Dereceden 33. Dereceye kadar süren bir derecelendirme vardır. İlk üç derece çırak, kalfa ve üstad dereceleridir. Üstad-ı Azam 3. Derecenin üstünde bir konuma işaret etmektedir. Bojidar Çipof, *Türkiye'de Masonluk Tarihi*, ysz., 2012, I. 5

sanatlarında pir ve üstat yazarları hep şeyh Cemaleddin'in öğrencilerinden sayılır ya da onun öğrencilerinden ilham almıştır".

Cemaleddin Afgani'nin neşr, nazım, seci ve usul yazmaya dair verdiği ufak konferansları Suriyeli şair Edip İshak ed-Dürer kitabında bir özel bir önem vererek kaydetmiştir. Mısır yazın aleminde Cemaleddin'in meydana getirdiği feyiz verici etki hakkında bir fikir edinmek isteyenler bahsedilen konferansları okuyabilirler.

Edip İshak bu derslerin başlarına eklediği değerlendirmelerinde: "Ben ne bilirsem ondan öğrendim" diyor. Edip İshak'ın, kıymetli bir yazar, bir edip olduğunu da ayrıca kaydetmek gerekir.

Şeyh Cemaleddin, Fransızca'yı bu sıralarda pek kısa bir müddet zarfında öğrenmiştir.

İdealist ve inkılapçı bir adam olan Cemaleddin bu ilmi ve edebi faaliyetleri esnasında hiçbir şekilde etrafına toplanan düşünörlere bağımsızlık ve devrim fikirleri aşılaktan geri durmamıştı. Savaşçıya arkadaşlık eden meşhur Mısır müftüsü Şeyh Muhammed Abduh ile tanışması da bu sıralarda meydana gelmiştir. Muhammed Abduh bir makalesinde: "Cemaleddin'i görmeden önce meğerse gözüm kör kulağım sağır dilim lal imiş" diyor.

Cemaleddin Afgani Hindistan'da henüz pek genç yaşta iken Bengale, Bumar, dumanını çıkaran meşhur devrim hareketine karışmış olduğu gibi bu defa da Mısır'da Urabi Paşa hadisesini hazırlayanlarla beraber çarpışmıştı.

Yine bu sıralarda bir Afgan ve İngiliz savaşı gerçekleşirken Afganlıları aşığlayan bir İngiliz lordunun kafasına sandalyeyi indiriveren Cemaleddin artık Mısır'da oturamamak zoruna kalmıştı. Mısır'dan Süveyş yoluyla ayrılırken İran Cenral konsolosu seyid Nekadi kendisine gelerek bir miktar nakit yardımında bulunmayı teklif etmiş fakat Cemaleddin'den şöyle bir cevap almıştı: "Bu parayı kendiniz için saklayınız; zira bir arslan gittiği bir yerde aç kalmaz". Hâlbuki bu esnada pek parasız bir halde idi. Kitaplarını da Mısır'da dostlarından birisinin yanına bırakmıştı. Cemaleddin Mısır'dan Hindistan'a geçmiş fakat kısa bir süre kaldıktan sonra Amerika'ya gitmek niyetiyle oradan ayrılmışsa da daha sonra bu fikrinden vaz geçerek Londra'ya gitmişti. Cemaleddin Londra'da çok güzel karşılanmış ve Lord Salysibury kendisiyle uzun müddet görüşmelerde bulunmuştu. İngilizler o esnada Güney Afrika'da çıkan bir isyan hareketinin bitirilmesi için Şeyh Cemaleddin'in Müslömanlar üzerindeki nüfuzundan istifade etmek niyetin-

deydiler. Hatta bu konuda bir takım müzakereler de gerçekleşmiş fakat bir nokta üzerinde anlaşmak mümkün olmamıştı.

Cemaleddin Londra'da bulunduğu esnada *Ziyai'l-Hafikîn* isiminde bir dergi yayınlamıştır.

Daha sonra Paris'e gidip orada dava arkadaşı Şeyh Muhammed Abduh'la buluşmuş ve orada *Urvetü'l-Vüskâ* dergisini çıkarmıştır. Urvetü'l-Vüskâ doğruluk ve Müslümanlık davasını Paris'te tam bir doğruluk ve açıklıkla savunan bir eserdir.

Cemaleddin Afgani bir taraftan bu gazete ile yayınlarda bulunurken bir taraftan da meşhur Fransız alimlerinden mösyö Ernest Renan ile Deba gazetesinde bir münakaşa yapmıştı.

Cemaleddin hicri 1303 miladi 1886 senesinde İran Şahı Nasreddin Şah tarafından telgrafla İran'a davet edildi. Cemaleddin bu davete icabet ederek Tahran'a vardığı zaman pek tantanalı bir şekilde karşılaşmıştır.

Fakat gün geçtikçe şöhreti artan Cemaleddin'i Şah çekememeye başlamıştı. Bu durumu hisseden Cemaleddin Afgani bazı sebepler ileri sürerek Rusya'ya gitmek suretiyle İran'dan ayrıldı.

Cemaleddin Afgani'yi Rusya Çarı huzuruna kabul etmişti. Çar, bu görüşmesinde Cemaleddin'e Rusya'da mevcut Müslümanların Şeyhülislamlığını teklif etmiş, Cemaleddin de Çara filozofça tarzıyla: "Zaten ben Müslümanların patriğiyim" demiştir.

Cemaleddin Afgani 1886 tarihinde Paris'te açılan umumi sergiyi ziyaret için Rusya'dan ayrılmış ve bu seyahatinde Münih şehrinde biraz ikamet etmiş ve yine bu tarihlerde Avrupa'da bulunan İran şahıyla Münih'te buluşarak şahın arzu ve ısrarı üzerine İran'a gitmeye razı olmuştur. Fakat Cemaleddin Afgani'nin İran'da ki bu ikinci ikameti de iyi neticelenmek şöyle dursun aksine pek fena bitmiştir.

İran şahı gibi bakanları ve vezirleri de her gün biraz daha kendisini İran ve Tahran halkına sevdiren bu yabancıyı çekemediler ve esasen şah kendisini bazı ıslahat esaslarını hazırlamak üzere İran'a getirdiği halde adli ıslahatlara ilişkin yaptığı bir yönetmelik sadrazam Emirü's-Saltana Ali Asgar Han'ın eline bir fırsat düşürerek Cemaleddin'i şahın gözünden düşürmeye muvaffak olmasına bir sebep oldu.

Cemaleddin pek çok sıkıntılı bir konumda kaldığından hatta hayatını tehlikede gördüğünden cani ve katiller için bile mukaddes bir güvenlik merkezi olan Şah Abdula-

zim türbesine sığındı. Kendisiyle aynı fikir olan bir takım İranlılarla orada yedi ay kadar ikamet etmiş ve sonra bir rivayete göre kendisi çıkıp İran hükümetine teslim olmuş; diğer rivayete göre de İran hükümeti, geleneksel olarak kutsal kabul edilen yere sığınanlara tanınan güvenliği ihlal ederek Cemaleddin'i zorla türbeden çıkarmıştır.

İranlı bakan Ali Aşgar Han, Cemaleddin'in bu saldırılması mümkün olmayan güvenlik yurdundan çıkarmak için çözümler aramış ve şöyle bir çözüm bulmuş olduğunu rivayet ederler:

O sıralarda Ali Aşgar Han, Şah Abdülazim türbesinde bulunan müçtehitlerin yanına bir gün telaşa girer ve yapay bir hiddetle: "Böyle mukaddes ve ulvi ziyaretgâh ve türbede nasıl oluyor da bir Ermeni'yi saklıyor ve buranın ulviyetini ihlal ediyorsunuz! Buraya saklanan ve kendisine Cemaleddin Afgani süsü ve ismini veren bir Ermeni'den başka bir şey değildir" der. Müçtehitler önce inanmazlarsa da telaşa düşerler. Fakat Ali Aşgar Han ısrar ederek hemen muayene edilmesini tavsiye eder. Doğal olarak böyle bir muayenenin mukaddes türbe içerisinde yapılması mümkün olmadığından muayene amacıyla dışarıya çıkarılır. Muayenede Ermeni olmadığı anlaşılır; fakat tekrar türbeye girmesine imkân kalmaz. İki tarafta gizlenen askerler derhal kendisini yakalarlar.

O zaman sağlık durum da pek iyi olmayan zavallı Cemaleddin etrafındakilerle bir araya gelmesi haram ve bir fesatçı ve suçlu gibi her iki tarafında beş yüz süvari olduğu halde zincirlenmiş olarak Osmanlı sınırlarına kadar sürüklenmiştir. Cemaleddin zincirli olarak Hankın'a kadar getirilmiş, oradan Osmanlı ülkesine bırakılmış ve Bağdat'a gelmiştir. Bağdat'ta biraz dinlendikten sonra Basra'ya gelmiş ve burada da çok az ikamet etmiştir. O devirde Basra'da İzzet Paşa adında bir zat valiymiş. Bu zat Cemaleddin'e ikram ve saygı göstermiş, çok faziletli bir zatın Basra'da bulunduğunu ve Osmanlı memleketi için böyle bir zata fazlasıyla ihtiyaç bulunduğunu İstanbul'a bildirilmiş, fakat İstanbul'dan davet emri gelinceye kadar şeyh Cemaleddin Londra'ya doğru Basra'dan ayrılmıştı. Londra'ya gittiği zaman Times gazetesi müdürüyle diğer bazı şahıslar tarafından karşılanmış ve İngiltere başvekili, Cemaleddin'in bulunduğu otele kadar gelerek kaç defa görüşmüştür.

Şeyh Cemaleddin İran'da gördüğü muameleden fazlasıyla müteessir olduğu için Londra'da makaleler ve konferanslarla baskıcı İran hükümeti aleyhinde bulunuyordu. Esasen dışarda ve İran'da bulunan Cemaleddin taraftarları onun gördüğü bu muameleden sonra faaliyetlerine sürat verdiler ve her halde İran hükümeti Cemaleddin'e yaptığı bu muameleye yüz bin kere pişman oldu. Cemaleddin bu konferansı ve makalelerinden

başka İran'da ıslahat ve devrim taraftarlarını teşvike devam ediyor ve bu teşviklerinin açıkça etkileri görülüyordu.

1890 senesinde İran hükümetinin bir İngiliz şirketine tütün imtiyazı vermesi Cemaleddin Afgani için yeni ve pek müsait bir saldırı zemini hazırladı. Cemaleddin bu fırsattan istifadeyle Samarra'daki Müçtehit-i A'zam Mirza Hasan Şiraziye İran hükümeti aleyhinde ithamlardan oluşan ve "*din düşmanları*"nın yararlanması için kamu mallarının boşa harcanıp, israf edildiğini bildiren meşhur mektubu gönderdi. Bu mektupta deniliyordu ki şimdiye kadar verilmiş olan önemli imtiyazlar sayesinde Avrupalıların memleketinde ekonomik üstünlük elde etmişti. Bu sefer verilen tütün imtiyazı ise bütün İran'ı Avrupalıların eline teslim etmiştir.

Cemaleddin'in ahundlara⁴ yazdığı bu mektup fevkalade tesir ederek İran'da tütünün haram olduğuna dair bir fetva yayınlanmış, bunun üzerine hükümet yabancı şirkete önemli miktarda bir tazminat vererek imtiyazları geri almak zorunda kalmıştı.

Basra valisinin İstanbul'a gönderdiği yazılar bir müddet sonra dikkatleri çektiğinden Cemaleddin, padişah tarafından İstanbul'a davet edilmiş ve Nişantaşı'nda kendisine bir köşk ve maaş tahsis edilmişti. Burada Cemaleddin Afgani ilk günlerde fazlaca itibar görmüş, fakat Sultan Hamid'in üstü kapalı yönlendirmeleriyle İran şahı Nasraddin Şah'ı, Mirza Rıza Han isminde biri kanalıyla katlettirildikten sonra sultan, kendisinden şüphe etmeye başlamıştı. Artık etrafında birçok hafiyeler dolaşıyordu.

Cemaleddin Afgani, bu İran şahı meselesinden sonra bir sene boyunca tamamen kötü bir hayat tarzı içinde yaşadı.

Bu bir senenin son taraflarına doğru çenesinde ortaya çıkan bir hastalık ilerleyerek doktorlar tarafından muayene edildikten sonra sirtan / kanser hastalığı olduğu anlaşıldı.

Cemaleddin, II. Abdülhamid'den izin alarak tedavisi için Viyana'ya gitmek istedi. Abdülhamid izin vermedi ve başkentin önde gelen doktor ve operatörlerini topladı. Bunlar Cemaleddin'i muayene ettiler. Önce altı dişini çıkardılar. Şeyh Cemaleddin bunun üzerine iyileşir gibi oldu. Fakat bununla yetinmeyerek ikinci bir operasyon daha yaptılar.

⁴ Ahund: İran ve Türkistan'da din alimlerine verilen bir lakaptır. Molla anlamına gelir.

Nihayet Müslümanların kurtuluş ve yükselmesi için bütün bir ömrünü fedakarca bir gayretle harcayan Cemaleddin, Türk saltanat merkezini içerden inleyen bir zulüm ve baskının tam manasıyla hükümler olduğu o zamanlarda ebediyete intikal etti. (miladi Mart 1897)

Cemaleddin Afgani öldü ve öldükten sonra cenazesini beş on kişi Nişantaşı'ndan kaldırarak Beşiktaş üzerinde Maçka kışlası yakınındaki Şeyhler Mezarlığı'na defn ettiler.

İşte orada İstanbul'un saygıdeğer ve daimi bir sakinidir. Cemaleddin Afgani bütün hayatını yalnız olarak geçirdiği için bugün evlat ve ahfadı yoktur.

Amerikalı Mr. Karayin sonradan kendisine güzel bir mezar yaptırmıştır.

Cemaleddin Afgani milliyetperverdi. Irk ve cinsiyete dair yazdığı bir yazı Türk Yurdu'nun üçüncü cildinin birinci ve ikinci sayılarında tercüme edildi.

Yine Türk Yurdu'nun üçüncü yılı altıncı cildinin sekizinci sayısında hazreti şeyhin biyografisini yazan zat, adı geçen makalesinde Cemaleddin'i milliyetçi olarak bildiriyor.

Cemaleddin Afgani'nin eserleri çok değildir. Daha fazla makale ve takrizler yazmıştır. Başlıca eserleri er-Redd ale'd-Din⁵ ismindeki felsefi savunma ile Hindistan'da Farsça olarak yayılmış Makalat-ı Cemaliyye, Urvetü'l-Vüska makaleleri, el-beyan fi'l-İngiliz ve'l-Afgan makalesi, Londra'da yayınladığı Ziyäü'l-Hafikin mecmuasıdır.

Cemaleddin Afgani Butros Bustani'nin ilim ansiklopedisine Babi medasini yazmış ve Tetimmetü'lBeyan adıyla bir Afgan tarihi ve Savagu Ömer Seyyid Cemaleddin adıyla kendi hayatını kitap şeklinde yayınlamıştır. Merhum Dünya'da yetişmiş büyük adamlardan birisiydi.

⁵ Muhtemelen eserin ismi yanlış yazılmış. Zira Afgani'nin burada yazılan biçimde bir eseri yoktur. Onun eseri er-Red Ale'd-Dehriyyundur. Naturalistlere Reddiye adıyla dilimize aktarılmıştır.